

УДК 7-021.161[616-036.86:331.102.312](477.86-21)

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2023.6.14>**Чмелик Ірина Василівна,**

кандидат мистецтвознавства, доцент

доцент кафедри дизайну і теорії мистецтва

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-8352-6873

irynachmelyk@gmail.com

**ДОСТУПНЕ МИСТЕЦТВО: ІНКЛЮЗИВНІ ТВОРЧІ ІНІЦІАТИВИ
У М. ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ**

У статті розглядаються візуальні мистецькі проекти творчої спільноти м.Івано-Франківська, головною метою яких є долучення до мистецтва людей з інвалідністю. У цій царині низка ініціатив належить викладачам кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Авторка акцентує, що серед пріоритетних векторів діяльності як викладачів так і студентів кафедри є створення належних умов для комфортного існування людей з особливими потребами, соціальна адаптація людей з інвалідністю засобами мистецтва, розкриття їхнього творчого потенціалу, а також розширення можливостей вивчення скарбів світового та національного мистецтва людей з частковою чи повною втратою зору. Мета роботи: розкрити головні вектори інклюзивної діяльності та соціально значущих ініціатив творчої спільноти міста Івано-Франківська, зокрема, висвітлити здобутки у цьому напрямку кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Для реалізації цих завдань на кафедрі створений «Центр дослідження стратегій універсального дизайну». Діяльність кафедри дизайну і теорії мистецтва та центру полягає, зокрема, у налагодженні співпраці з культурними та громадськими інституціями регіону та спільній роботі над соціально важливими проектами, у залученні здобувачів ЗВО до створення проектів безбар'єрного простору в місті та області, у долученні людей з інвалідністю до культурної спадщини, у проведенні виставок, творчих занять та майстер-класів, організації виставок людей з інвалідністю, а також благодійних акцій. Наголошується, що нині у фокусі уваги творчої та наукової спільноти міста є проблеми людей з інвалідністю, і серед актуальних завдань є створення комфортних умов перебування, переміщення та дозвілля для людей з особливими потребами, яких через російську агресію, на жаль, ставатиме дедалі більше. Авторка звертає увагу також на те, що донесення до широкого загалу вищезазначених проблем, як і висвітлення вже напрацьованих здобутків має відбуватися інтенсивніше через ЗМІ і соціальні мережі.

Ключові слова: інклюзія, доступне мистецтво, Івано-Франківськ, візуальне мистецтво, творчість, люди з інвалідністю.

Chmelyk Iryna. ACCESSIBLE ART: INCLUSIVE CREATIVE INITIATIVES IN IVANO-FRANKIVSK

The article examines artistic visual projects that took place in the city of Ivano-Frankivsk, the main goal of which is to involve people with disabilities in art. In this area, a number of initiatives belong to the teachers of the Department of Design and Theory of Art of Vasyl Stefanyk Prekarpathian National University. The author emphasizes that the creation of appropriate conditions for the comfortable existence of people with special needs, the social adaptation of people with disabilities through the means of art, the disclosure of their creative potential. As well as the expansion of opportunities to study the treasures of world and national art of people are among with partial or complete loss of vision are the priority vectors of the activity of both teachers and students of the department. The purpose of the work: to reveal the main vectors of inclusive activity and socially significant initiatives of the creative community of the city of Ivano-Frankivsk, in particular, to highlight the achievements in this direction of the Department of Design and Theory of Art of Vasyl Stefanyk Prekarpathian National University. To implement these tasks, the department created the «Research Center Strategies of universal design». The activities of the department of design and theory of art and the center consist, in particular, in establishing cooperation with cultural and public institutions of the region and joint work on socially important projects, in involving higher education graduates in the creation of barrier-free space projects in the city and region, in involving people with disabilities to cultural heritage, in conducting exhibitions, creative classes and master classes, organizing exhibitions of people with disabilities, as well as charity events. It is emphasized that the problems of people with disabilities are currently in the focus of attention of the creative and scientific community of the city, and among the urgent tasks is the creation

of comfortable conditions for such people, who will unfortunately become more and more because of Russian aggression. The author also draws attention to the fact that the communication of the above-mentioned problems to the general public, as well as the coverage of the achievements already made, should take place more intensively through the mass media and social networks.

Key words: *inclusion, accessible art, Ivano-Frankivsk, visual art, creativity, people with disabilities.*

Вступ. Нині Українська держава стоїть перед низкою викликів, найбільшим з яких є повномасштабна російська агресія, яка несе не лише руйнування міст, інфраструктурних об'єктів тощо, але й призводить до збільшення кількості людей, які були травмовані внаслідок воєнних дій чи навіть втратили кінцівки, зір та ін. Завдання держави, а у нас ще й громадських організацій, волонтерського товариства, – подбати про лікування та реабілітацію таких людей. Водночас важливим фактором стає необхідність зробити все можливе для створення безпечних умов і комфортного перебування людей з інвалідністю в міському середовищі, надання можливостей безперешкодного їхнього пересування та організація не лише терапевтичних ініціатив, а й дозвіллєвих. Тож є потреба, зважаючи на актуальність заявленої проблематики, простежити, що в цьому напрямку робиться в місті Івано-Франківську, які благочинні й мистецькі ініціативи нині сприяють змінам не лише відношення до людей з особливими потребами, а й залученню таких людей до соціальних і культурних процесів.

Матеріали та метод. Мета роботи: розкрити головні вектори інклюзивної діяльності та соціально значущих ініціатив творчої спільноти міста Івано-Франківська, зокрема, висвітлити здобутки у цьому напрямку кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Джерельною базою наукової розвідки є релізи проведених виставок, акцій, висвітлення окремих подій у ЗМІ, розміщених зокрема на різних інтернет-ресурсах, наші спостереження як учасниці низки інклюзивних проєктів, інтерв'ю з учасниками та організаторами виставок [1;2;3;4;5;7]. Наявні матеріали сприяють осмисленню й розумінню подальших кроків з реалізації доступного і безперешкодного середовища для людей з інвалідністю в місті та області,

а також створенню умов для більш активного проведення ними дозвілля.

Результати. Історія кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника розпочалася у 1998 році, коли відбувся перший набір студентів на спеціальність «дизайн». Нині навчання на кафедрі здійснюється за трьома освітніми програмами: «Графічний дизайн», «Дизайн середовища», «Дизайн одягу», що забезпечують 2 доктори наук, три професори, а також кандидати наук, доценти, старші викладачі. Очолює кафедру доктор мистецтвознавства, професор Олег Чуйко. У руслі пріоритетних завдань кафедри є навчання і виховання високоосвіченої творчої особистості з неординарним мисленням, вмінням швидко реагувати на виклики, здатністю розв'язувати складні спеціалізовані задачі у різних сферах дизайну. Серед складових освітнього процесу важливим вектором є інклюзивна та волонтерська діяльність кафедри, що відповідає змісту навчання в контексті глобальних освітніх тенденцій, сприяє розвитку індивідуальних творчих здібностей здобувачів вищої освіти, а також залученню викладачів та студентів до соціально значущих проєктів у місті та регіоні. Так, 2012 року заснована Студія мистецько-інклюзивного залучення «ДИВОвижні» з ініціативи викладачів Віти Лотоцької та Ірини Максимлюк. Від 2015 року студія співпрацює із благодійною організацією «Українська благодійницька мережа». Комплексна програма студії спрямована на соціальну адаптацію сиріт з інвалідністю засобами мистецтва, розкриття їхнього творчого потенціалу та надання можливості реалізації себе як особистості. Програма втілюється шляхом проведення активістами студії творчих занять та майстер-класів з малювання, ліпки, конструювання, організації виставок дітей з інвалідністю і благодійних виставок професійних худож-

ників. Увагою студії охоплені Коломийський та Залучанський дитячі будинки-інтернати, Погорянський психоневрологічний інтернат, будинок сиріт з інвалідністю «Оселя Віри, Надії та Любові» (м.Обертин) [6, с. 174]. До волонтерської діяльності залучаються здобувачі освіти, також студентами розробляються дизайн-проекти з благоустрою територій, реконструкції і розписів інтер'єрів цих закладів, вони ж допомагають в організації та оформленні виставок, зокрема, створюють рекламну-поліграфічну продукцію, афіші, каталоги виставок тощо. Медійний розголос мали такі реалізовані виставкові проекти: «Історія однієї квітки», «Нерозгадані почуття», «100 ТИСЯЧ НАДІЙ» (2015, 2016, 2017, Фортечна галерея «Бастіон»), «У межах безмежного» (2015, Музей мистецтв Прикарпаття), «Пташка» (2019, Івано-Франківський академічний обласний театр ляльок імені Марійки Підгірянки), «Сонячно» (2021, Галерея КУТ) – всі – м.Івано-Франківськ [1; 5]. У рамках цих акцій проводилися благодійні аукціони, метою яких є адресна підтримка людей з інвалідністю.

Влітку 2023 року в Івано-Франківському краєзнавчому музеї відбулася виставка живопису і графіки «Янголи і крила» (О. Белей та І. Чмелик) у межах арт-проекту «Бог між нами!», куратором якого є працівник музею, реставратор Валерій Твердохліб. Експозиція, розгорнута на 2 поверсі, була присвячена дітям, які загинули через російську агресію. Водночас, представлені живописні роботи Уляни Белей, мешканки будиночку сиріт з інвалідністю «Оселя віри, надії і любові» (м.Обертин) – це необхідність підтримувати людей з інвалідністю, які, попри складнощі у побуті та проблеми зі здоров'ям, мають неймовірне бажання творити, відображати свої емоції і почуття в мистецтві, ділитися ними з оточуючими, їхня стійкість і сила духу може мотивувати інших. Квіткові композиції та пейзажні мотиви Уляни Белей є саме такими – яскравими та експресивними, наче крила надії.

Згодом Уляна Белей презентувала свої картини на виставці, організованій Івано-Франківською центральною міською бібліотекою

Департаменту культури міської ради. Завдяки таким ініціативам є можливість охопити більш широке коло глядачів та благодійників, адже державне фінансування таких закладів, як зокрема будинок для людей з інвалідністю «Оселя віри, надії, любові» є вкрай мізерним.

Важливим досвідом і компонентом вдосконалення професійної майстерності для викладачів кафедри стало стажування у Люблінському католицькому університеті імені Івана Павла II у межах міжнародного грантового проекту «Невидима спадщина: обмін та впровадження передової практики доступу до культури для людей із вадами зору» (2021 р.). Програма реалізувалася за участю кафедри методики музичного виховання та диригування Навчально-наукового інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківського краєзнавчого музею й Музею мистецтв Прикарпаття, а також екскурсоводів міста. У 2021 році у рамках програми було проведено низку заходів для незрячих та створено тактильні копії окремих артефактів, зокрема взірців народного декоративно-ужиткового мистецтва та 3D моделі скульптурних портретів творчих персоналій з музейних колекцій для можливості дотикового обстеження експонатів. Викладачі кафедри Н. Бабій, І. Калиновська, І. Максимлюк, Х. Нагорняк, І. Чмелик ознайомилися із досвідом аналогічної роботи у республіці Польща й мали змогу спостерігати, що в цьому напрямку вже зроблено в м.Любліні та, зокрема у Національному музеї міста. У результаті співпраці Навчально-науковий інститут мистецтв отримав тифлограф – пристрій для рельєфного друку тактильних ілюстрацій. Реалізацію основної мети проекту втілюють як студенти так і викладачі кафедри. У навчальну роботу впроваджено низку практичних завдань, курсових, кваліфікаційних бакалаврських і магістерських робіт, спрямованих на дослідження проблем адаптації творів мистецтва та використання цифрових технологій для людей з інвалідністю, зокрема і з вадами зору. Увага приділяється також пошуку нестандартних шляхів адаптації та залучення людей з вадами зору до суспільно-культурних процесів у місті та регіоні.

Співпраця кафедри дизайну і теорії мистецтва з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм реалізується у кількох проєктах, серед яких магістерські роботи Д. Михайлюк «Синестетична чутливість і участь людей із втратою зору у візуальному мистецтві», Д. Соловчука «Потенціал та функції віртуальних просторів для людей із вадами зору» (кер.-доц.Н. Бабій). Наразі триває робота з адаптації 24 найважливіших ікон з музейної колекції, що здійснюється студентами кафедри під керівництвом доц.Н. Бабій та реставратора В. Твердохліба.

У низці студентських проєктних робіт розглядаються проблеми доступності для людей з інвалідністю, а також створюються дизайн-пропозиції з урахуванням відвідування закладів різного призначення людьми з інвалідністю: Л. Цап «Реконструкція та розробка інтер'єрів закладів культури на прикладі «громадського будинку «Центр культури та дозвілля» міста Долини», «Реконструкція бібліотечних просторів м.Івано-Франківська (кер. – ст.викл.В. Лотоцька, доц.І. Чмелик). Бакалаврські проєкти Е. Михайлишин «Серія плакатів на соціальну тематику», В. Яцишина «Адаптація творів іконопису для людей з вадами зору», С. Суслик «Розробка адаптивної книги для дітей з вадами зору», К. Шило «Адаптація настільної гри для слабозорих людей», Р. Матійчук «Розробка фірмового стилю «Центру доступності» ПНУ (кер. – проф. І. Дундяк, доц. Н. Бабій). Матеріали та теоретичні напрацювання магістерських і дипломних робіт із зазначеної проблематики регулярно апробуються на студентських наукових конференціях різного рівня.

Задля запровадження системної роботи в напрямку інклюзивності при кафедрі створений Центр дослідження стратегій універсального дизайну. Мета Центру – науково-дослідницька діяльність у сфері теоретичних досліджень інклюзивності суспільства та практичного проєктування доступного середовища у суспільних групах, найперше – людей з різними формами інвалідності: сліпотою чи слабозорістю, глухотою, різними формами спінальної інвалідності чи маломобільних, аутизмом тощо – в напрямку створення умов

універсального середовища, а також залучення до рецепції та процесу створення мистецтва.

Певний резонанс викликала виставка-проєкт «Побачити скарби разом!», що відкрилася 10 січня 2024 року в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Експозиція була присвячена міжнародному дню шрифту Брайля (3 січня) та дню народження Сергія Параджанова (9 січня). Організаторами виступили Центр дослідження стратегій універсального дизайну кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (доцентки Надія Бабій, Ірина Чмелик), проєкт «Врятуймо скарби разом!» (художник-реставратор Івано-Франківського краєзнавчого музею Валерій Твердохліб), проєкт Сакральне-Сучасне (художник Ярема Стецик). Значну допомогу у практичній площині реалізації адаптацій надало Обласне Товариство Сліпих.

Виставка гармонійно доповнила одну з основних музейних концепцій «дивись, але не торкайся» новими можливостями. Незрячі відвідувачі завдяки спеціальним адаптаціям, створеним науковцями кафедри дизайну і теорії мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника мають можливість оцінювати твори візуального мистецтва, які є не лише шедеврами мистецтва, а й важливою складовою культурної історії. Найперше це стосується 5-ти тифлографічних композицій для проєкту «Врятуємо скарби разом!»: гуцульський свічник-трійця XIX ст., Ікона «Богородиця з Ісусом» Модеста Сосенка, «Коронування Богородиці», «Богородиця-Одигітрія» та «Деїсус», відома з фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» [4].

Окрім того представлено перший тактильний каталог для відділу народного мистецтва музею й тифлографічні адаптації на твори світового мистецтва епохи Ренесансу, Бароко, Класицизму, авангардних напрямів мистецтва XX століття як українських художників, зокрема К. Малевича, В. Єрмілова, так і європейських: С. Далі, Е. Мунка, А. Матісса, П. Пікассо та ін. Унікальними творами виступають авторські студентські адаптації сучас-

них фотографій. Концептуально цілісно у просторі музею дивиться центральна інсталяція з адаптацією картини В. Єрмілова «Булка (Хліб)» і чаші, що може символізувати Євхаристію, по боках якої знаходяться оригінали відреставрованих ікон та їхні тактильні копії.

Важливим аспектом діяльності сучасного музею є створення доступного середовища. Співпраця з Центром дослідження стратегій універсального дизайну дозволяє залучити нові методики: створення аудіо- чи брайлівських путівників, складні 2- чи 3-D копії ключових робіт, які відвідувачі можуть вивчати тактильно, порушуючи музейницьке правило «заборонено торкатися» відвідувачі з вадами зору можуть нарешті сформулювати повне уявлення про виставлені роботи [4]. Тифлографічні адаптації мистецьких творів мають відповідні аудіодескрипції (голосові описи), які можна почути завдяки QR-коду, розміщеному поряд. Нині така віртуальна бібліотека аудіодескрипцій інтенсивно формується під керівництвом викладачів кафедри, де студенти самі складають опис мистецького твору за певною схемою та озвучують його.

Ще одним реалізованим виставковим проектом, що привертає увагу до проблем інклюзії була експозиція «Комп'ютерна графіка» Романа Андрійовича та Віктора Осипенка, розгорнута влітку 2023 року в мистецькому просторі «Підземний перехід «Вагабундо»». Виставка зачепила низку проблем, з якими зіштовхуються люди, які мають певні складнощі зі здоров'ям, і таких людей в Україні, на жаль, стає все більше. Така творча ініціатива дає розуміння необхідності включення людей з особливими потребами в соціальні процеси, а також змушує усвідомити, що необхідно створювати умови для комфортного перебування таких людей у громадському просторі, облаштовувати для них приміщення і, зокрема, піклуватися про організацію їхніх виставок чи виставок для них. Особливістю виставки «Комп'ютерна графіка» також є те, що вона змушує задуматися над ціллю творчості як процесу, яка в своїй основі має терапевтичний ефект, на чому наголосив Роман Андрійович, і цей аспект неможливо не враховувати [7]. А використання сучасних гра-

фічних редакторів та комп'ютерних програм дає більше можливостей займатися творчістю людям з особливими потребами. Тому, як зазначила кураторка, є сподівання, що до виставки згодом доєднаються інші митці, які стикаються з аналогічними проблемами[7].

Питання доступного, а головне безпечного і безперешкодного середовища для людей з інвалідністю неодноразово піднімаються різними громадськими інституціями та активістами міста. Так, зокрема, влітку 2023 року харківський художник і дизайнер Нікіта Тітов, який нині проживає в Івано-Франківську і відомий низкою благочинних проєктів та ініціатив, провів акцію, де визначав, наскільки вулиці міста пристосовані (чи швидше непристосовані для людей, які пересуваються на милицях чи в інвалідних візках. З його слів «... дедалі більше наших захисників і захисниць отримують поранення на фронті, тож громадські простори мають ставати доступними для громадян, наразі треба не просто замислюватися над цим, а робити конкретні кроки» [3]. Митець розробив спеціальні наліпки, виконані у традиційному для нього лаконічному стилі з веселим і сумним смайликом, які разом із військовослужбовцем Ігорем, що проходив реабілітацію в Івано-Франківській обласній клінічній лікарні, розвішував їх у доступних для таких людей місцях, і тих приміщеннях, які не пристосовані. Адже, за словами Нікіти, якщо є великі проблеми – потрібно говорити про них жорстко, чесно і зараз – такі наліпки завдяки червоному і чорному кольорам привертають увагу [3].

Не можемо оминати увагою іншу важливу ініціативу, спрямовану на пошиття адаптивного одягу для поранених Захисників. Навесні 2023 року івано-франківський художник і дизайнер Ярема Стецик виступив з ініціативою створення такого одягу для поранених військових. Започаткували проєкт задля вшанування співробітника швейної компанії, військовослужбовця Юрка Стецика, який після бою в Запорізькій області у грудні 2022 року вважається зниклим безвісти. Ця ініціатива реалізувалася завдяки франківській майстерні Vukvica спільно з командою Framiore (засновниця Наталка

Найда), родиною Стециків та Івано-Франківською обласною клінічною лікарнею. Проект, що має назву «Антидепресанти від Юрка», – це футболки яскравих кольорів з мотиваційним написом – цитатою, взятою з блокнота Юрка Стецика «Люди вилазять із густішого» та портретними зображеннями самого Юрка, виконані за ескізами його товариша Юрія Коренюка. Вони разом були учасниками музичного гурту «Трясовина». За кошти, виручені з продажу футболок виготовляють комплекти «адаптивного одягу» для поранених військових, які проходять лікування в Обласній клінічній лікарні та інших реабілітаційних центрах України [2].

Висновки. Отож, розглянуті нами творчі ініціативи, спрямовані на створення доступного середовища та сприяння у залученні у світ мистецтва людей з інвалідністю, дають підстави стверджувати, що в цьому напрямку робота значно активізувалася впродовж

останніх кількох років. Доволі значною у цій сфері є діяльність громадських активістів, Івано-Франківського краєзнавчого музею, діяльність кафедри дизайну і теорії мистецтва Навчально-наукового інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, а також окремих митців. Інклюзивна та волонтерська діяльність як здобувачів освіти так і працівників кафедри дизайну і теорії мистецтва реалізується через різноманітні креативні проекти та акції, що сприяють розкриттю творчого потенціалу людей з обмеженими можливостями, вирішенню проблем їхньої адаптації та реалізації в сучасному соціумі. Водночас, вважаємо за доцільне більш активно популяризувати результати інклюзивної діяльності творчої спільноти міста Івано-Франківська та доводити до широкого загалу вище зазначені проблеми у публікаціях ЗМІ та соціальних мережах.

Література:

1. Бабій І. У Франківську презентували «100 тисяч надій» вихованців Залучанського будинку-інтернату – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gk-press.if.ua/u-frankivsku-prezentuvaly-100-tysyach-nadij-vyhovantsiv-zaluchanskogo-budynku-internatu/> (дата звернення: 20.11.2022р)
2. Василик О., Каразуб І., «Антидепресанти від Юрка». У Франківську за гроші з продажу футболок шитимуть адаптивний одяг для поранених – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/487303-antidepressanti-vid-urka-u-frankivsku-za-grosi-z-prodazu-futbolok-sitimut-adaptivnij-odag-dla-poranenih> (дата звернення 27.01.202р.).
3. Васіна О., Лептура І. «Коли є великі проблеми, ми маємо говорити про них жорстко, чесно і зараз». Як Нікіта Тітов привертає увагу до інклюзивності – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nakipelo.ua/nikita-titov-inkluisivnist> (дата звернення 20.11. 2023р.).
4. Мистецтво через дотик: в Івано-Франківську відкрили виставку «Побачити скарби разом» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://if.informator.ua/2024/01/10/mystecztvo-cherez-dotyk-v-ivano-frankivsku-vidkryly-vystavku-pobachyty-skarby-razom/> (дата звернення 27.01.2024р.).
5. Мороз Я. «У межах безмежного»: художники Франківщини відкрили виставку, аби допомогти дітям з інтернату. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://report.if.ua/rozvagy/u-mezhah-bezmezhnogo-hudozhnyky-frankivshchynu-vidkryly-vystavku-aby-dopomogty-dityam-z-internatu-foto/> (дата звернення 21.11.2022 р.).
6. Навчально-науковий інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2001-2021): довідково-презентаційне видання /під заг. ред. А.В. Грицана. Івано-Франківськ: Фоліант, 2021, 368с.
7. Чмелик І. Виставка, що говорить про доступний простір – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postimpreza.org/texts/vystavka-shcho-hovoryt-pro-dostupnyi-prostir> (дата звернення 20.11.2023 р.).

References:

1. Babii I. U Frankivsku prezentuvaly “100 tysiach nadii” vykhovantsiv Zaluchanskoho budynku-internatu [“100 thousand hopes” were presented to the inhabitants of the Zaluchansky boarding house in Frankivsk]. Retrieved from: <https://gk-press.if.ua/u-frankivsku-prezentuvaly-100-tysyach-nadij-vyhovantsiv-zaluchanskogo-budynku-internatu/> [in Ukrainian].

2. Vasylyk O., Karazub I., “Antydepresanty vid Yurka”. U Frankivsku za hroshi z prodazhu futbolok shytymut adaptyvnyi odiah dlia poranenykh [“Antidepressants from Yurii”. In Frankivsk, adaptive clothing for the wounded will be sewn with the money from the sale of T-shirts] Retrieved from: <https://suspilne.media/487303-antidepressanti-vid-urka-u-frankivsku-za-grosi-z-prodazu-futbolok-sitimut-adaptivnij-odag-dla-poranenih> [in Ukrainian].

3. Vasina O., Leptura I. “Koly ye velyki problemy, my maiemo hovoryty pro nykh zhorstko, chesno i zaraz”. Yak Nikita Titov pryvertaie uvahu do inkliuzyvnosti [“When there are big problems, we should talk about them harshly, honestly, and now.” How Nikita Titov draws attention to inclusiveness] Retrieved from: <https://nakipelo.ua/nikita-titov-inkliuzivnist> [in Ukrainian].

4. Mystetstvo cherez dotyk: v Ivano-Frankivsku vidkryly vystavku “Pobachyty skarby razom” [Art through touch: the exhibition “See the treasures together” was opened in Ivano-Frankivsk] Retrieved from: <https://if.informator.ua/2024/01/10/mystecztvo-cherez-dotyk-v-ivano-frankivsku-vidkryly-vystavku-pobachyty-skarby-razom> [in Ukrainian].

5. Moroz Ya. “U mezhakh bezmezhnoho”: khudozhnyky Frankivshchyny vidkryly vystavku, aby dopomohly ditiam z internatu [“Within the limitless”: artists of the Frankiv region opened an exhibition to help children from boarding schools]. Retrieved from: <https://report.if.ua/rozvagy/u-mezhah-bezmezhnogo-hudozhnyky-frankivshchyny-vidkryly-vystavku-aby-dopomogty-dityam-z-internatu-foto/> [in Ukrainian].

6. Navchalno-naukovyi instytut mystetstv Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka (2001-2021): dovidkovo-prezentatsiine vydannia /pid zah. red. A.V. Hrytsana [Educational and Scientific Institute of Arts of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (2001-2021): reference and presentation edition / general ed. Of A. V. Hrytsan]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 2021, 368 p. [in Ukrainian].

7. Chmelyk I. (2023). Vystavka, shcho hovoryt pro dostupnyi prostir [An exhibition that speaks of accessible space]. Retrieved from: <https://postimpreza.org/texts/vystavka-shcho-hovoryt-pro-dostupnyi-prostir> [in Ukrainian].